

ikke uden talent. Den polstrede Ugle er et godt eksempel, og et eksempel til efterfølgelse. Den er netop kommet i nyt optryk (med moderne ud-

derefter udgiverens kommentarer. Den er ofte befriende, altid vittige og i det store og hele drøbende for en holdning til kunsten, som ikke er

er paa bindet). Vi anbefaler den til to slags læsere: 1) læsere, som frygter lyrik, og 2) læsere, som skriver lyrik.

sund: Passiv ærbødighed. Paa den ene side viser antologien (bedre end nogen kronik), hvad det er de moderne digtere gør oprør imod hos

BERLINER BEITRÄGE ZUR SKANDINAVISTIK

Titel/
title: *Zurückbleiben. Tryk 1943–2001*

Autor(in)/
author: Erik M. Christensen

Kapitel/
chapter: »Jante eller Anarki«

In: Christensen, Erik M.: *Zurückbleiben. Tryk 1943–2001*. Berlin: Nordeuropa-Institut, 2001

ISBN: 3–927229–04–0

Reihe/
series: Berliner Beiträge zur Skandinavistik, Bd. 6

ISSN: 0933-4009

Seiten/
pages: 341–368

Diesen Band gibt es weiterhin zu kaufen. This book can still be purchased.

© Copyright: Nordeuropa-Institut Berlin und Autoren.

© Copyright: Department for Northern European Studies Berlin and authors.

Jante eller Anarki

Anarkisme? Drøftelsen begynder med en indgangsbøn: at læseren vil opfatte mit bidrag som diskussionsoplæg til aktiv overvejelse. Jeg giver henvisninger og bringer citater, mange. Nogle vil forhåbentlig synes, det er godt til støtte for selvstændig stillingtagen. Jeg skal hilse og sige, at mit forsøg, i den her foreliggende skikkelse, er påvirket af samtaler og korrespondance med fine kendere og almindelige elskere af forfatterskabet. Jeg takker dem alle, ingen nævnt, ingen glemt. Ansvar er naturligvis mit. Og læserens.

* * *

Aksel Sandemoses store bog, *En flyktning krysser sitt spor. Fortelling om en morders barndom* (Oslo 1933, revideret udgave 1955) er hans centrale og ubestridelige hovedværk. Bogen er blevet stående som selve indgangsporten til hans digterunivers, som Espen Haavardsholm siger. Det er den bog, vi skal undersøge her.

Jeg taler, hvor ikke andet er nævnt, om bogen i udgaven fra 1955, og lader i denne omgang resten af forfatterskabet så godt som ude af betragtning.

Litteraturen om *En flyktning krysser sitt spor* har ikke givet nogen tilfredsstillende fortolkning af bogen som helhed, og jeg kender ikke nogen påvisning af, at der skulle være tale om en form for anarkisme i bogens univers, skønt Leo Tandrup i *Dansk biografisk leksikon* taler om »enerens anarkistiske opgør« som tema i Sandemoses »kunstnerisk uforløste sømandsbøger fra 20erne«, et tema, som Tandrup ikke siden kommer tilbage til. På første hånd kender jeg hverken hele Sandemoses forfatterskab eller alt hvad der er skrevet om hans liv og værk. Men jeg slutter af de nyeste større undersøgelser, jvf. litteraturlisten, som af de førte samtaler, at der ikke på tryk findes nogen tilfredsstillende analyse af meningen i *En flyktning* som helhed. Hans-Jørgen Nielsen sagde det på sin måde i 1979:

Min egen umiddelbare fornemmelse er, at bogens egen analyse ikke hænger helt sammen, og at man må bagom den for at finde den rette sammenhæng. På samme måde som det er klart, at bogens i sidste ende rent individualistiske budskab er svært at sluge fra et socialistisk standpunkt. [s. 42]

Einar Eggen, som kender dette sted, kalder i 1981 med rette sin dybtgående og enestående energiske undersøgelse for et »Bidrag til en analyse« af Sandemoses roman. Han inddrager som suppleringsbasis de andre tekster om og af Espen Arnakke, og han stiller sine spørgsmål og finder sine svar i lyset af psykoanalytisk antropologi fra Sigmund Freud til Karen Horney. Hendes *The Neurotic Personality of Our Time* (1937) citeres for en samfundskritik, som kommer tæt på en vis anarkistisk synsmåde, dog uden at Einar Eggen forfølger dette spor:

Det nid, den maktsyke, og hemmelige, destruktive konkurranse som preger Jantesamfunnet, er et element vi kjenner vel fra vår kultur. Mange forfattere, psykologer og filosofer mener at konkurransen om makt og sosial prestisje er et av de mest iøynefallende trekk ved Vestens kultur. »From its economic center competition radiates into all other activities and permeates love, social relations and play« [Horney s. 180]. I sin fremstilling av Jante har Espen ensidig lagt vekt på den destruktive form denne konkurranse kan anta, hvordan menneskene kveler sin trang til kontakt for å kunne triumfere over hverandre. [Eggen s. 109]

Det skulle fremgå af det følgende, hvilke krav man i mine øjne også må stille til en meningsanalyse, der kan demonstrere sammenhæng i teksten. Det er gået mig sådan, at jeg har gennemført min undersøgelse uden at kende Einar Eggens, og at jeg derfor som min egen erfaring kan anbefale læseren at fordybe sin psykologiske forståelse ved Einar Eggens hjælp, men inden for rammerne af den i det følgende fremlagte opfattelse af Aksel Sandemoses egen læsning af sit værk. Jeg er, som man vil se, først og fremmest helt uenig med Einar Eggen, når han i sin sammenfattende indledning taler om »Sandemoses klare individualisme« (ibid. s. 11); men der er andet end det galt. Værket kan ikke rummes i det af Eggen anlagte syn på genren.

* * *

Aksel Sandemoses bog er vanskelig at bringe på begreb. Jeg skal nævne et par af vanskelighederne.

I den oprindelige undertitel 1933 kalder bogen sig selv *Fortelling*, og i den nye udgave fra 1955 er undertitlen ændret til *Espen Arnakkes kommentarer til Janteloven*. »Fortelling« i 1933 kan betyde så meget som, at her fortælles, uden at det er sagt, om det er digtning eller roman eller fakta eller hvad, – og forfatteren Aksel Sandemose (1899-1965), som jo står på titelbladet, har så i begge udgaver indskudt et fortællende jeg, Espen Arnakke, som i forhold til forfatterens eget navn på titelbladet er en fiktion, sådan at alt, hvad der fortælles, kan og skal læses som fremtrædelsesformer for denne fiktive persons bevidsthedsliv. Men selv denne smule vished er ikke ganske vis, for i 1933 kunne mange umiddelbart opfatte bogen som en slet skjult skildring af et bestemt, historisk virkeligt miljø i og omkring den danske by Nykøbing Mors, med større eller mindre almen gyldighed – altså ikke bare som et selvportræt af den fiktive Espen Arnakke; og i 1955, hvor den historiske virkelighed må være ved at svinde af mands minde, indsætter forfatteren Aksel Sandemose i samme ånd et »Forord til boken om Janteloven« (s. 11-18), som fastholder erindringen om netop denne læsemåde. For at sige det kort og brutalt: læseren véd ikke ret, om bogen efter forfatteren Sandemos intention skal læses som fiktion eller som en form for selvbiografisk nøglroman.

Læst som Espen Arnakkes fortælling, eller – som det hedder i den reviderede udgaves undertitel – som Espen Arnakkes kommentarer til Janteloven, vil læseren måske være tilbøjelig til at betragte fortællingens forløb side for side og kapitel for kapitel som ytringer af en bevidsthed, der fra første til sidste side befinder sig i et kronologisk fremadskridende udviklingsforløb, en ubrudt skriveproces og fremadskridende undersøgelse, uanset om det nu måtte være Espen Arnakke eller Aksel Sandemose, som skriver denne mere eller mindre selvbiografiske analyse i frigørende hensigt. Men også her er der uvished. I førsteudgaven især på grund af de talrige gentagelser og modifikationer og overlapninger, tilløb uden udtrykkelig fastholdt retning og tid; i andenudgaven forstærket af Aksel Sandemos forord, som understreger at han ud fra sit langt senere standpunkt i begyndelsen af 1950'erne har grebet reviderende ind på en lang række punkter spredt gennem hele teksten. Det kulminerer i de indskud, som udtrykkeligt diskuterer teksten ud fra Aksel Sandemos nuværende perspektiv i 1955, til forskel fra Espen Arnakkes daværende (side 83, 117, 169, 432). Vi har altså i andenudgaven helt udtryk-

keligt *ikke* at gøre med en som fiktion maskeret, kronologisk lineært fremadskridende selvterapi for Aksel Sandemose. Som Johs. Væth skriver:

Den reviderede og udvidede udgave af *En flyktning krysser sit spor* fra 1955 er et andet nærliggende eksempel på, hvor flydende grænserne i Sandemoses forfatterskab kan være mellem selvbiografiske bidrag og komponeret arbejde. Forordets Aksel Sandemose og jeg-personen i den efterfølgende fortælling, Espen Arnakke, optræder snart med hver sin identitet, snart med en fælles. [1975 s. 76]

Mit bud på en forståelse af bogen som helhed tager hensyn til disse vanskeligheder. Jeg accepterer Espen Arnakkes delvise lighed med Aksel Sandemose, og jeg betragter teksten alt i alt som et gennearbejdet udtryk for Espen Arnakkes definitive, uomgængelige nederlag. Det skal jeg forklare.

Det er et nederlag, der af Espen Arnakke selv er forsøgt forstået som en frigørelse fra Jante. Espen Arnakke er den side af Aksel Sandemose, som fejlagtigt kan tro sig frigjort fra Jante. Nederlaget er et nederlag i forhold til den utopi, som er det stiltiende udgangspunkt for kritikken af Jante. »Frigørelsen« er således i virkeligheden et fortsat fangenskab. Fortællingens nettoreultat som kommentar til Janteloven er derfor, at uanset hvad den enkelte måtte mene, så kommer man aldrig fri af Jante. Fangenskabet kan fremtræde i skiftende former, som er mere eller mindre genkendelige og erkendte; men frigørelse er – i bedste fald – en illusion.

Det er, for at sige det samme på en anden måde, min forståelse af *En flyktning* (1933/1955), at bogens overordnede mening er, at når man krydser sit spor, så flygter man blot i en ny retning, som ikke er spor bedre. Eller, for at sige det samme på endnu en måde, så svinger Aksel Sandemose som forfatter og ophavsmand til fortælleren Espen Arnakke mellempå *den ene side* at signalisere et socialt-politisk-humant opnåeligt alternativ til elendigheden i Jante (dette er håbet i jeg-fortællerens frigørelsesprojekt, og i hans dom over Jante) og *på den anden side* at markere et fundamentalt pessimistisk menneskesyn (dette er hans nødvendige nederlag til Jante). Håbet kan skildres som et håb om menneskelig frihed i fællesskab og fællesskab i frihed; nederlaget som uundgåelig ufrihed i stadig fremmedbestemthed og ubestemthed. En folkelig anarkisme på den ene side, som en modpol til Janteloven og basis for kritik af den, og en ulykkelig artsbestemt destruktion af individet på den

anden, en uflyttelig basis for Janteloven med dens varianter i al evighed. Erkendelsen fører i sin højeste form til indsigt i denne nødvendighed.

Under håbet, om at erkendelsen skulle kunne føre til frigørelse, ligger den antagelse, at de afgørende årsager til Jantelovens magt over sind og samfund er økonomiske og religiøse. Med en socialistisk økonomi og en bevidst afstandtagen fra den paulinske kristendom skulle der være håb om at Janteloven kunne miste sin magt. Under nederlaget for dette håb ligger på den anden side overbevisningen om en varig mangel på stabilitet, en mangel, som udelukker tilregnelighed, sandhed mellem mennesker, kærlighed.

Inden jeg nu om lidt forsøger at påvise støttepunkter i teksten for denne tolkning, skal jeg sige noget om anarkismen fra Grundtvig til Sandemose.

* * *

Anarkismens historie fortaber sig i sin oprindelse som tilløb til samfundsopfattelser allerede i antikken; men de væsentlige forløbere for den nyere tids anarkisme dukker op i slutningen af det 18. århundrede, og hos Immanuel Kant (1724-1804) finder man en god, udtrykkelig definition på anarki som samfundsform: »Gesetz und Freiheit, ohne Gewalt« (Kant s. 686). Et samfund, som ejer så meget fællesskab, at det har indført sine love og får dem respekteret, uden at der finder magtanvendelse sted, det er et anarkistisk samfund ifølge Kants definition. Den anarkistiske utopi eller politik er altså at tro på eller at arbejde for indførelse af et frit fællesskab, hvori der ikke er tale om hersker og behersket. Anarki betyder fravær af herredømme.

I løbet af det 19. århundrede centraliseres og reglementeres de europæiske samfund i støt stigende grad; det viser sig som indordning under økonomisk, militær, national logik med tilhørende institutionalisering af magtforhold og ideologisering af magtbesiddelsens legitimitet. Dette fremkalder så, især i mange magtperifere områder, udtalt anarkistiske tendenser. Den stigende anvendelse af magt og den mere og mere påfaldende oplevelse af magtesløshed uden for magtens inderste cirkler fører til en lang række mere eller mindre tydeligt anarkistiske mistænkeliggørelser af magtens legitimitet. Alle andre politiske bevægelser vil instrumentalisere, delegere og forvalte magten; anarkisterne vil afskaffe den slet og ret. For anarkisterne er magt og magtudøvelse et onde, som skal afskaffes. End ikke den demokratiske eller parlamentariske forvaltning af magten kan anarkisten, når det kommer til stykket,

acceptere: magt er undertrykkende! Staten er af det onde, den bør afløses af mindre stater og helst af frie forbund, der slet ikke har statens væsen som magthierarki.

Anarkismen er ikke nogen bevægelse med stor, streng, konsekvent enhed. Anarkismen findes tværtimod i adskillige varianter, mange tilløb og nogle få mere varige hovedretninger. På fløjene kan man på den ene side tale om en ekstremt individualistisk anarkisme, ofte historisk forbundet med liberalistiske anskuelser som en slags liberalismens yderste konsekvens, at individet er alt og fællesskabet intet; og i den modsatte ende af spektret er der modsætningsvis tale om en anarkisme, hvor fællesskabet éntydigt prioriteres som absolut forudsætning for individets mulige frihed. Mellem disse yderfløje findes en række mere eller mindre afklarede mellemformer. Anarkismens berømteste teoretikere i det 19. og 20. århundrede hedder Max Stirner (1806-56), Pierre-Joseph Proudhon (1809-65), Michael Bakunin (1814-76) og Peter Kropotkin (1842-1921). Anarkismens historie er mange gange forsøgt skildret, den største samlede undersøgelse skyldes Max Nettlau (1865-1944), og udgivelsen er med sine seks tynde og tykke bind siden 1925 endnu uafsluttet. Det foreløbig sidste bind kom i 1984.

Anarkister har af og til været voldelige og anvendt terror mod de herskende; men magtanvendelse er under ingen omstændigheder anarkismens væsen. Med fyrst Kropotkins videnskabelige studier i former for samarbejde og gensidighed i naturen, og med hans omfattende fremstillinger af anarkismens samfundsmæssige mulighed og nødvendighed, opnår den anarkistiske tankeverden i slutningen af det 19. og begyndelsen af det 20. århundrede betydelig udbredelse og omfattende sympati, ikke mindst inden for kunstneriske og intellektuelle kredse. Georg Brandes (1842-1927), der selv – som individualismens og heltedyrkelsens utrættelige tilhænger og talsmand – er blevet kaldt en slags liberalistisk anarkist, skrev som samtidig berømt forord til en af Kropotkins bedst kendte bøger, *Memoirs of a Revolutionist* (1899), hvis danske oversættelse udkom hos Gyldendal år 1900, 2. udgave 1902, revideret 3. udgave 1979.

Man havde i lang tid ikke følt sig hjemme i den moderne verden, og en meget betydelig række forfattere, også nordiske, kan i deres værker fra omkring 1850 og frem, enkelte i deres hele produktion, betragtes som anarkister: A. O. Vinje (1818-1870), Henrik Ibsen (1828-1906), August Strindberg (1849-1912), Hans Jæger (1854-1910), Henrik Pontoppidan (1857-1943), Johan

Skjoldborg (1861-1936), Martin Andersen Nexø (1869-1954), Johannes V. Jensen (1873-1950), Sigurd Hoel (1890-1960), Jens Bjørneboe (1920-1976), Stig Dagerman (1923-1954) er prominente eksempler. Der er tale om vidt forskellige former for anarkisme, og spørgsmålet er langt fra undersøgt tilfredsstillende hverken i dybden eller i bredden eller som forløb.

* * *

Det forekommer ikke vanskeligt eller problematisk at erkende, at Janteloven er et udtryk – et egenartet udtryk – for magtafsky. Janteloven formulerer i sine ti eller elleve prægnante, redundante og stupide paragraffer helt udtrykkeligt individets omfattende undertrykkelse under en anonym magt, som formulerer loven og som sætter »du« og »dig« som umyndig i forhold til »os«. Bogen som helhed er da ganske rigtigt Espen Arnakkes kommentar til Janteloven; den er nemlig en undersøgelse af det væsen, som giver Janteloven magt til at kue hver enkelt og til at kue alle i det hele taget. Undersøgelsen bliver til en beskrivelse af magtens forankring i vores historie, i vores bevidsthed, i vores eget liv som undertrykte, selvundertrykte og undertrykkere af andre. Espen Arnakkes mord på John Wakefield bliver det symbolske udtryk for magtanvendelsens dødbringende væsen, hvis uomgængelighed er bogens hovedspørgsmål.

I skandinavisk litteratur er Henrik Ibsen den første store digter, som vi i dag kan beskrive som anarkist. Allerede i den bog af Henrik Jæger (1854-1895) på Ibsens forlag, Gyldendal i København, som beskriver Henrik Ibsen og hans forfatterskab i anledning af digterens 60 års dag i 1888, jævnføres en del af hans produktion udtrykkeligt med Kropotkins anarkisme og der sættes lighedstegn mellem intentionen i hovedværker af de to mænd. Det er heller ikke mærkeligt. Den franske modtagelse af Henrik Ibsens livsværk stod ganske udpræget i anarkismens tegn, og i Henrik Ibsens dødsår 1906 betegner den norske litteraturhistoriker, senere professor Christen Collin (1857-1926) ham endog som »det nittende aarhundredes mest vidtgaaende anarkist«. Der er i vore dage ikke enighed mellem fagfolk om spørgsmålet; men i mine øjne er det givet, at Henrik Ibsen som selvstændig iagttagere og udøvende kunstner når frem til sin egen meget bestemte form for livsvarig anarkisme samtidig med anarkismens vækst i Europa og i god tid forud for dens gennembrud til bred offentlig opmærksomhed. Jeg har dokumenteret min

opfattelse i et par bøger og herunder givet den første kendte rekonstruktion af Henrik Ibsens poetik som gennemtænkt opfattelse af kunstens væsen og publikums evne til poetisk erkendelse; i god anarkistisk forstand en form for selverkendelse for hver især i fællesskabet, ifølge Henrik Ibsen.

I den sammenhæng har det også været min opgave at forsøge at påvise de veje, ad hvilke Henrik Ibsen kan have modtaget afgørende impulser meget tidligt i livet, d.v.s. i årene omkring 1850. Her kommer blandt andre den danske teolog og folkevækker N. F. S. Grundtvig (1783-1872) ind i billedet. Grundtvig var ikke anarkist, men et centralt træk i Henrik Ibsens anarkisme findes så udpræget og stærkt hos Grundtvig, at Ibsens meget tidlige og positive oplevelse af Grundtvigs person og hans programmatisk folkelighed tillader en hypotese om historisk sammenhæng. Det er Grundtvigs forståelse af forholdet mellem fællesskab og frihed som et gensidighedsforhold, en gensidig betingethed i selve det folk, den enkelte lever i og faktisk tilhører. Forholdet er sammenligneligt med kærligheden mellem to mennesker, hvor frihed og fællesskab er hinandens forudsætninger.

Generationer af mennesker i Skandinavien har levet med Henrik Ibsens forfatterskab som ledemotiv i deres egen livsorientering. Den store digter (og mange mindre) ejer jo evnen til at nå ind i bevidsthedernes vækstlag og påvirke selve vores tankeformer og synsmåder afgørende. Det er subtile forhold, som næppe kan undersøges empirisk, men som der tit nok er aflagt troværdigt vidnesbyrd om, og som vi hver især nok mener at kende til fra vores eget lille liv. Direkte – og især indirekte – har Henrik Ibsen formentlig påvirket Norden i et omfang og i dybden som kun Ludvig Holberg før ham har haft vilje og held til. Ibsen er ikke nogen forkynder, som Grundtvig var, hans kald er – tværtimod – at stille spørgsmål. Spørgsmål kunne han stille, så det sved og forlangte diskussion og svar, i offentligheden og – frem for alt – i hjemmene og i den enkelte læser og tilskuer. Figurer som Peer Gynt, Brand, Nora i *Et dukkehjem* og Hedvig i *Vildanden*, Hedda i *Hedda Gabler*, eller udtryk som at lægge en torpedo under arken, at være sig selv nok, at leve på livsløgnen, at lykken er kærlighed i frihed under ansvar, – de har rumsteret i vores mødre og fædre og i os, til vi er blevet dem, vi er, under de iøvrigt givne vilkår. Alt, hvad du gør, gør fuldt og helt, og ikke stykkevis og delt!

* * *

Vores interesse for en historisk sammenhæng, som den imellem Grundtvigs folkelighed og Ibsens anarkisme, er først og fremmest et udslag af vores ønske om at forstå teksterne. Er Ibsen virkelig anarkist? Hvad slags anarkisme? Hvorfra havde han de afgørende impulser? Hvorfra kan han have haft dem? Hvordan læste han sit eget værk?

Vi bilder os selvfølgelig ikke ind, at vi kan rekonstruere den store digters sjæleliv eller følge hans indre udvikling som en kausalkæde af årsag og virkning. Og tilsvarende kan vi heller ikke tro, at vi kan følge den store digtnings vej gennem modtagerne og ud i livet iøvrigt. Alligevel har vi denne interesse i at forstå teksterne og, om muligt, verificere eller falsificere vores egen forståelse af dem. Det er i forbindelse med disse bestræbelser, at vi leder efter historiske sammenhænge.

Henrik Ibsens anarkisme er bredt dokumenteret. Hans ti år ældre samtidige og politiske ven i ungdommen, den sære digter A. O. Vinje, har også anarkistiske træk. Carl-Erik Nordberg beretter, at Sandemose læste ham tidligt og læste ham hele livet med glæde (Nordberg s. 118).

Selvfølgelig har Sandemose læst og taget dybe indtryk af Ibsens værk; men også forbindelsen mellem Ibsen og Johannes V. Jensen er kendt. I en drøm i hans ungdom, fortæller han, rakte Ibsen ham midt i verdens undergang sin bog (Friis bd. I s. 271 og 292). Sandemose udkom, som bekendt, i 1923 under Jensens protektion og vejledning, og Sandemose erklærer endnu i 1951 sin uforgængelige kærlighed til Johannes V. Jensens værk. Han betegner sig selv som utrættelig læser og kender af Johannes V. Jensen. Der er dem, der formoder, at en højst medvirkende grund til Sandemoses emigration fra Danmark til Norge i 1930 var hans angst for ikke at kunne komme fri af det store forbillede i det danske sprog.

Der findes helt påviseligt anarkisme hos Johannes V. Jensen. Jeg citerer fra hans *Introduktion til vor Tidsalder* (1915, genudsendt 1916, udvidet 1929), hvori det bl. a. hedder:

Al Kulturs Maal er at give et hvilket som helst Naturel eller Udviklingstrin fri Lejlighed til Udfoldelse som det *er* og med alle Muligheder aabne. Det er uden Mening i og for sig at foretrække det Mandlige for det Kvindelige eller det Barnlige, hver Form for Liv maa gives sin Ret uden at det sker paa Mod-sætningens Bekostning. Før man har erkendt det og før hver enkelt Stat eller Folkegruppe befinder sig i den Lejr, hvor den efter sin Plads i Naturen og deraf flydende Anlæg hører hen, bliver der aldrig Ligevægt i Evropa eller Verden over. [1915 s. 263-264]

Alle Ulykker kommer af Repræsentations-Systemet. En valgt Kommissær er ikke bedre end en Czar. Modne Folk styrer sig selv direkte, uden Mellemed, Selvstyre. Ikke at forveksle med Terror fra en uartikuleret Hob med et Par Sadister i Spidsen. [s. 35]

Nej, ingen kan gaa hen og hekse en Stat sammen, Staten danner sig af sig selv, paa groende Tings Vis, efter simple, nødvendige Love, ligesom Sommerfuglen indeni Puppen. Den afstødte Larvehud det er saadanne Ting som Monarki, Kirke, nationale Grænser og Krig, Kapitalisme, saavel som Proletaridolatri – dog her kæmper *Imago* jo endnu for at gøre Vingerne fri.

Almenfølelsen er endnu i en Larvetilstand. Det med Ejendom, det er ogsaa et Udviklingstrin. [s. 37]

Krige har kun Berettigelse som Krige, naar en stor folkelig Frigørelse spontant kræver det, jeg kan ikke se et saadant historisk Motiv her [ved verdenskrigen fra 1914]. [s. 282]

Vi har også den direkte henvisning til Henrik Ibsens revolutionære farlighed i Johannes V. Jensens avisartikler om Ibsens ikonografi. De stod i Politiken i februar 1931 og blev genoptrykt samme år i hans bog *Form og Sjæl*, på det tidspunkt, hvor Aksel Sandemose har sit hovedværk på vej:

Ibsens Manke og Frakke, med samt hans Ry, og hans europæiske Betydning, stiller ham sammen med to andre af en lignende Type, Karl Marx og Kropotkin, nogenlunde samtidige, alle tre ejendommeligt artige i den personlige Stil og alle tre dybt revolutionære. [s. 166]

Jeg véd ikke, om Aksel Sandemose har læst disse bøger af Johannes V. Jensen, men det er vel det sandsynligste. Fra barndomshjemmet har han i alle fald været socialistisk, antiautoritært, antikirkeligt motiveret. Og der er en anden efterfølger af Henrik Ibsen, end Johannes V. Jensen, som med sikkerhed har været læst – og læst tidligt – af vores mand.

Aksel Sandemose leverer til et festskrift for Martin Andersen Nexø i 1944 sit »Fragment av en selvbiografi«, og heri hedder det blandt andet:

Aldri kan noe menneske, ikke engang Martin Andersen Nexø selv, ha levd så intenst sammen med Pelle som jeg gjorde det. [...]

Det må ha vært noe med Nexøs stil som kunne gripe nettop et barn, – alle dikters store drøm! Jeg har lest Pelle mange gange siden [...]. Gjennom

Nexø ble det kastet sollys og håp inn over grå og trøstesløse måneder og år.
[s. 226]

Nexøs *Pelle Erobreren* (1906-10) offentliggjordes til drengens varige fryd i *Morsø Socialdemokrat* fra juli 1911 til februar 1912 (Houmann s. 114), og her i den roman kan han have gjort sit første, smittende bekendtskab med positivt anarkistiske ideer. Vi véd at han i 20 års alder på studenterkursus i København bl.a. identificerer sig »med den unge norske anarkist og boheme Arne Dybfest« (Haavardsholm s. 10) og Sandemose citeres for at »Kain, Lucifer og Jesus smeltede sammen til samme person, én som var mig selv« (ibid. og s. 130ff). Kain og Lucifer og Jesus er hyppige figurer i anarkistisk litteratur; for eksempel hed jo en skriftrække af den store tyske anarkistiske digter Erich Mühsam (1878-1934) i München 1918-1919 *Kain* (Nettlau bd. 5.1 s. 249), men hvem véd om Sandemose har haft den slags kontakter? Formentlig har han haft det tidligt via sin beskæftigelse med Arne Dybfest (1868-1892) og hans værk. Dybfest var i sine sidste år udsat for en hadefuld avisfølgelse, skønt hans anarkisme væsentlig beskrives som æstetisk glæde ved personlighedens frie udfoldelse. Selve den konservative mobning af anarkisten Arne Dybfest blev en del af myten om den unge mand, som tog sit eget liv. Et tema for Sandemose? Vi véd i alle fald, at Sandemose i Norge fra først af har været tilstrækkelig selvstændig orienteret til at interessere sig levende – og let afstandtagende – for de meget bevidst magtsøgende marxistiske venner i *Mot Dag*-gruppen; de var hans vigtigste venner fra ankomsten i Norge: »marxisme, psykoanalyse, hul i bukserne og arv i vente« citerer man uden nærmere kildeangivelse Sandemose (Haavardsholm s. 181) og hans markering af distancen. Allerede i 1921 skriver Sandemose i sin selvpræsentation i *Folkrevyen Skandia*, iøvrigt i analogi med Johannes V. Jensens reformisme i *Introduktion til vor Tidsalder* (1915ff):

Sedan barndomen har jeg sysslat med diktning. Har varit övertygad revolutionär, men anser nu, at hällre må det gamla samhället reformeras och förbättras än att kasta oss ut i det okända. Jag tror, att det nuvarande samhället av sig själv kan utformas till en ideel stat – de ideella stater.

Man kan se anarkistiske tilløb og rasende politisk utilfredshed og folkelig forvirring i Sandemoses kronik »Status« i dagbladet *København* den 7. august

1923. Kronikken indeholder tilmed markante formuleringer, som kunne have været af Johannes V. Jensen selv. Aksel Sandemose er imidlertid sin egen.

Han bliver aldrig partimedlem eller dogmatisk marxist eller freudianer endsige programmatisk anarkist; men han opdager Alfred Adler (1870-1937), og han har efterladt direkte vidnesbyrd om at opdagelsen greb ham og kunne bruges. I en note blandt hans efterladte papirer hedder det:

De Adler'ske teorier havde jeg streift inn på før jeg kjente til ham, og ble derfor sterkt grepet da jeg leste ham – fordi han gav meg system i galskapen. Formodentlig har intet annet menneske spart så meget tid for meg og spart meg for så mange villfarelser – og for så vidt forlenget livet mitt ved å få utnyttet det bedre! [Haavardsholm s. 186]

Og hvad var det så, Alfred Adler gav ham? *Lexikon der Psychologie* (1988) giver denne sammenfatning af budskabet:

Die Lehre Adlers von der Neurose ist einem verbreiteten Mißverständnis zufolge die Adlersche Psychologie des normalen Menschen. Tatsächlich beschreibt er damit die unübersehbare Menge der *sozialen Fehlanpassungen*, deren gemeinsames Merkmal die *Ich-Zentrierung* (»Ichhaftigkeit«) des gesamten Erlebens und Verhaltens ist. Ihnen stellt er als echten Normalzustand gegenüber: die Zentrierung auf die *Gruppe* – im »Gemeinschaftsgefühl«, dem »sozialen Interesse«, [...] also die gelebte Erkenntnis, daß persönliches Glück nie auf Kosten der anderen bzw. der Aufgaben, sondern nur gemeinsam mit ihnen erreichbar ist und am ehesten sich demjenigen erschließt, der nicht danach jagt und für sich keine Sonderansprüche stellt.

[bd. 1, sp. 21-22, her oversat:]

Adlers neuroselære er i en vidt udbredt misforståelse hans lære om det normale menneskes psykologi. Faktisk beskriver han i neuroselæren den uoverskuelige mængde af *sociale fejltilpasninger*, hvis fælles kendetegn er *jegcentrering* (»Ichhaftigkeit«) i alle de måder, man oplever og forholder sig på. Der over for stiller han, som det i sandhed normale, centrering om *grupper* – i »fællesskabsfølelsen«, den »sociale interesse«, [...] altså den levede erkendelse, at personlig lykke aldrig kan opnås på de andres eller på opgavernes bekostning, og snarest er til rådighed for den, der ikke jager efter den og ikke stiller særkrav for sit eget vedkommende.

Et sent vidnesbyrd, om at Aksel Sandemose har forstået, at også Johannes V. Jensens livsværk var anti-individualistisk tænkt, har vi endelig i hans nekrolog over mesteren:

Efter det første møtet – det ble mange siden – med Johannes V. Jensen gikk jeg ned over trappene som en full mann. Jeg hadde møtt et menneske, og jeg syntes det aldri var hendt før. [...] I et drømmesyn så jeg en verden der ikke folk nødvendigvis måtte gå med en rusten kniv gjemt i ermet. [...]

Han sa engang at en aldri skal pådra seg takknemlighet. Over for Johannes V. Jensen kjenner jeg en takknemlighet som aldri dør, og jeg erkjenner at over for ham svikter min kritiske sans. Etter møtet med ham våget jeg omsider å ta til sleggen og smadre de murene som stengte, og gjøre meg fri så langt et menneske kan bli det. Det skulle gå lang tid før jeg greide det effektivt, men utgangspunktet er ikke til å ta feil av: Det var møtet med en fri mann.

[...]

Vi lever i et fellesskap, og kanskje mer på andres liv enn på vårt eget. Er individet en illusjon? [1951 s. 67-69]

Allerede i 1923 hadde Johannes V. Jensen i *Æstetik og Udvikling* erklært:

Mod Mennesket i overnaturligt Format, saa vel som al Individualisme, reagerede jeg alle mine Dage, her har jeg følt en Mission, om man kan tale om nogen. [s. 88]

Således betraktet bliver hele den linie i Aksel Sandemoses hovedværk, som kan kaldes den stærkt individualistiske, vidnesbyrd om Espen Arnakkes nederlag i kampen mod Jantelovens fornægtelse af frihed i fællesskabet.

* * *

Nu vender vi tilbake til *En flyktning krysser sitt spor*. Jeg benytter som sagt forfatterens reviderede udgave fra 1955.

En citatmosaik skal underbygge min fremstilling. Den er problematisk i og for sig, fordi citaterne nødvendigvis må fremlægges uden kontekst, løsnet ud af den kompliserede sammenhæng. Men ved sin fragmentariske metode er Sandemoses og Arnakkes egen fremstillingsform i hele rækken af de over 170 kronologisk uvisse øjebliksoptagelser på 502 sider en indbydelse til at følge det givne eksempel, idet man overvejer og beslutter sig for det blivende. Mængden af materiale udgør dets semantiske stabilitet, om nogen:

Sannheten er skrevet i vann, og det som kalles rettferdighet er gode menneskers mareritt. [s. 18]

– siger Sandemose i sit forord til bogen i 1955. Espen Arnakke og Sandemose fortæller og kommenterer:

Når jeg ser for meg dette tog av generasjoner gjennom Jante by, da kan jeg allikevel ikke stanse min protest som nok er en gammel redsel for at det skulle gått meg selv slik: Dette er jo forsteinet menneskelighet! Det er mennesket som individ i maurstaten, individets utslettelse, og et grått mekanisk masseliv som er igjen til ære for den døde fabrikk. Det er formens erobring av livet, maurtuen som triumferer over mauren. [s. 27]

Dumheten hadde satt på meg den autoritære og syke drøm som statsmenn i 1955 skuler til i alle kulturland, – kontrollere, gjøre ensom og usikker, tilføye smerte, undergrave din vilje og menneskelighet. [s. 80]

Jeg opnådde en veldig makt når alle de andre ble små, jeg var Herren, alt skjedde på mitt bud, både det gode og det onde. Alt de gjorde ble gjort til min ære. [s. 80-81]

Den som har levd under Janteloven i de femten år han skulle forsøke å bli menneske, – hvilket vil si å elske sin neste, – han kjenner dens blodige ettertrykk og hysteriske maktkrav.

Min Gud, hvorfor samler du på tro? Kan du ikke klare deg uten vår sanksjon? Kunne du ikke istedenfor samle på frimerker? Min bror, hva vil du med makt? En makt du aldri får? Kunne du ikke forsøke å være litt mer forstandig enn Vårherre og huske at makten er uspiselig?

Med Janteloven dreper menneskene sine chanser, det vil si all mulighet for kjærighet og fred.

[...]

I gamle landslover og i Moseloven vil du bestandig finne Janteloven igjen, særlig stråler den ut av Moseloven, masser av forordninger til å holde pakket nede med. [s. 84]

Hun kom fra et jantehjem og var maktskyk. [s. 88]

Kravet på herredømme er spilt på den som kan le. [s. 89]

Det blir ikke fred, og det blir ikke minimum av kjærighet uten at du passer deg inn i din egen form, fordi du ikke kan hjelpe menneskene med noe som helst annet, – men først og fremst har du å hjelpe deg selv, og la du ganske rolig din hjelp til andre komme som et biprodukt av at du hjelper deg selv. Det stinker av alle som skal »ofre« seg for noe, og de fleste av dem farer med

fanteri. Lengst inne drømmer de om tilpasningen, det vil si om makt, og om Janteguden. [s. 94]

Det var jo jeg som hadde rett, det er barnet som har rett. Livet blir ikke det minste ladd med mening på grunn av et navn, samt livets tre seremonier i kirken. Men det er det formalistene tror. [s. 115]

Et eller annet holdepunkt har de vel også trengt da denne øvelsen [onani] skulle på svarteliste under den kristne seksualterror. [s. 117]

Jeg har aldri som voksen tapt av syne det at vi skal alle sammen være her og har rett til det. Vi må innordne oss. Den som ikke vil det, eller ikke kan det, må bli slått ned for de andre. Det kår for livet slipper vi neppe fra. Men som det er nu viker hele menneskeheden og lar seg slå for pannen til fordel for systemet. Det finnes kanskje i Europa fem eller ti personer som lukrerer av det, men jeg tror det ikke. [s. 120]

Som en følge av den stupide teologiske oppfatning av arvesynden blir barnet overfalt og mishandlet fordi det er barn, – og gjennom dette overfall skapes det uorden i livets trin, syndsbeviss[t]het i anledning av ting som det sunne menneske ellers ved egen hjelp ville levd seg bort fra. Men hensikten er nådd. Arvesynden og angsten er bevart til glede for den hellige alminnelige kirke. [s.124]

Det kan tyde på en god porsjon selverkjennelse at prester går omkring med en møllesteins lignelse om halsen. [s. 129]

Men jeg tror vi kunne være helstøpte de fleste av oss hvis vi bare unte andre å bli det. [s. 132]

Jeg tror ikke nu at jeg noensinne har hatt annet mål enn oppklaringen av hvem jeg er og hva mennesket er. [s. 133]

Menneskene beleirer hverandre med terror. Vi kjemper for å forhøye angsten hos de andre og skjule vår egen. [s. 133]

Mennesket vet alt om sin egen barndom, når det vil. Men det vil ikke vite det. Det er blitt sånn fordi vi tror vi er alene om disse »beklagelige« tingene som ikke kan holde mål med hva vi nu krever av oss selv. Her har vi roten til menneskenes drøm om hver for seg å være et unikum. [s. 135]

Jeg har [i fantasier] fått konger til å abdisere og foreslå republikk. Hva skal man forresten med *den*? [s. 140]

Røttene [til vold] er solide og går langt tilbake i menneskets liv, og de får sin siste gjødsling i militærtjenesten. [s. 146]

Det kan ikke være så lenge siden at menneskene flyttet seg bort fra det, i kristendommen ser vi tydelig som en landevei hvordan det visjonære la veien over Paulus og ble til trekantet formalisme. [s. 150]

Viten er ikke det minste farlig, den er frigjøring og kan opplyse enhver som tør om at han ikke er verdens eneste svin. [s. 156]

Man har gjennomsyret slavene med syndsbevissthet ved hjelp av skole og kirke. Terroreren greier de selv. [s. 159]

Høytstående samfunn begår med loven i hånden den bisarre ting å henge folk opp i luften. [s. 166]

Alle barn hadde fri adgang til Adamsens eiendom og hørte aldri et hardt ord fra ham hva vi enn fant på. Guttene kjente seg voksne dér på gården og arbeidet med fornuftig kars-mine, kjørte møkk, passet dyrene, drev kyrne ut, flyttet dem på beitet.

Det var dette far brukte som påskudd: Ønsket vi å hjelpe noen kunne vi hjelpe mor. [s. 172]

Som barn kom jeg bort fra Adamsens låve. Siden har jeg vært utestengt. Men i femogtyve år har jeg vært på reise tilbake, tilbake mot Adamsens låve. [s. 173]

Jeg lister meg mot Adamsens låve igjen som jeg gjorde det daglig en gang, kryper som en rotte mot Adamsens låve hvor barnet tilbad Astarte. [s. 173]

For meg står det da også som noe gitt at en svak direkte seksuallkrig i barndommen er forutsetningen for den gode økonom, nemlig borgeren. [s. 178]

Det er en praktisk ordning for dem som har makten, og det er drepende for dem som ikke har den. En får håpe at menneskene en gang hever seg over systemene. [s. 179]

All religion er preget av miljøets maktfaktorer og er nærmest hallusinatoriske bilder av makten. Jantereligionen er det gamle knefall for Fallos, det som ikke ligger særlig langt borte i vår historie. [s. 180]

At det hele var et spørsmål om makt, det oppdaget vi tidlig. [s. 181]

Engang har jeg vanket i selve religionens hus. Det var fullt av angst. [s. 198]

Kain, Lucifer og Jesus ble ofte til samme person, en som var meg selv. [s. 203]

Det finnes ikke noe historisk individ og har aldri gjort det. Det finnes strømmer, vekst, forløp. Det er på dette skjæret alle forsøk på å skrive nøkkelromaner må strandre. Det har aldri eksistert noen nøkkelroman. Hvordan finne det faste punkt i en fortsatt vekst? Det vi kaller en historisk person er et forløp vi har forsøkt å omslutte med et navn. Ethvert individ er en illusjon. [s. 203-204]

Bibelen og gudsordet var i Jante i en håpløs knipe, fordi de både var autoriserte av myndighetene og satt utenfor av den ubrytelige Jantelov. [s. 225]

Alt dette problematiske dill er nokså vanskelig å uttrykke nu. Både presten og den forskrekkede fritenker er trin som er tilbakelagt for lenge siden. Det er sånn for meg nu at det har aldri vært noen himmel og aldri noen Gud i den. Det vekker ikke affekter av noe slag, og da er livet tålelig, og frykten nesten død. Jeg er ansvarlig for mitt liv innenfor livets egen krets, intet mer, og derfor frykter jeg ikke døden som er en aldeles uvedkommende sak. [s. 228]

Det er glemselen som skaper konservatisme. Mannen med den såkalte gode hukommelse blir revolusjonær. [s. 231]

Han var vokst opp midt i en ubegripelig drukkenskap og var selv blitt offer for en reaksjonslov. Tvers gjennom alt trodde han at veien til det fullkomne samfunn, selve tusenårsriket, gikk over avhold og forbud og tvang. [s. 248-249]

De hadde gjort ungdommen til en branntomt for oss. Hvordan de bar seg ad med det, det forsøker jeg å fortelle om. Hvordan noen slapp igjennom det og likevel kunne blåse liv igjen i sin menneskelighet kommer jeg aldri til å fatte. [s. 254]

Jeg skylder ham meget, men oppdaget det for sent, og det smerter meg at døden har skilt oss, og at jeg aldri kan få takket Tjue-Frans fra Jante, han som gav meg noe positivt i kampen for tilværelsen, mens de andre preiket og maste og gjorde et kjærlighetstørstende menneske hatefullt. [s. 266]

Vi ble født til trellekår uten herrer, alle ble skapt til å holde alle nede. Det var strukturen i Jante. [s. 271]

Der begynner den mannen som siden blir kald og innesluttet, han som gav opp fordi han ikke klarte å lære seg at kjærligheten skal en kjempe seg til med seg selv, at den er den største oppgaven livet stiller oss, og at det er overfor den vi må seire eller dø. [s. 280]

Hvordan kunne man finne på å gi de halv voksne barna skylden for de idealer de hadde fått? Jeg mener ikke noen hadde skyld. De voksne var spolert i samme kvernen, men hvordan stanse kvernen, bringe den til å kverne fruktbarhet, glede og gode år? Hvordan stanse kjeftingen, bråket og prylingen? Det var ikke nødvendig at Jante skulle være et Hades og de dødes rike, og jeg vil anklage så lenge jeg lever. Jeg anklager ikke noe menneske, for hvert menneske var i kvernen, jeg anklager et system som ikke kan oppdra mennesker til å si eller gjøre annet enn det gale og onde. [s. 311]

Sannheten er – slik som jeg stadig vender tilbake til – at det var kamp for jevnbyrd, og den måtte jeg som alle unge føre på de autoriserte områder. [s.314]

Lenge etter ble grunnstammen i mitt vesen en reaksjon mot angst og terror. Jeg var født vitenskapsmann og ble gjort til lanseknekt. [s. 340]

Sannheten gjør fri. [s. 369]

Det finnes nok i verden bare bestemte ting vi kan gjøre, og vi gjør disse tingene. Vi kan ikke annet, og ut over at vi får vite om dette, gis det neppe noen frigjøring. [s. 372]

Endelig har jeg overfalt meg selv med svovel, og jeg stanser ikke, nu endelig reduserer jeg meg ned til barnet og *ser*. [s. 373]

Han var som av glass, hard, glatt og vel fornøyd. [s. 376]

Vi elsker far fordi mor elsker ham, og omvendt. Det er trekantens hele bitre historie, og jeg drepte John Wakefield fordi han ikke ville akseptere den. [s.377]

Det er ingen nødvendighet lenger å gå til Adamsens låve, det er ingen nødvendighet å ha hverken en himmel eller et helvete: For jeg er nådd så vidt at jeg kan gå både menn og kvinner kaldt forbi, jeg har nådd det punkt hvorfra verden lar seg bevege. [s. 380]

Men dette er ingen roman, og kommer det en komposisjon ut av det, har jeg ikke hatt bud efter den. Det er ikke min hensikt at det jeg forteller deg skal være et kosmos. Det er et verktøy i min hånd for å fullføre mitt eget kosmos. Efter hvert som jeg forteller, ser jeg dypere ned i meg selv, og jeg står ikke inne for alt jeg har sagt. [s. 384]

Det er rettferdighetens oppgave å hindre enhver undersøkelse av mordets problem. [s. 402]

Det er jo den sørgeligste feiltagelse som er i verden at det finnes ting som er sakrale. [s. 406]

Skjønnheten som en mann opplever under visjonsdannelsen, dens eksistens benekter jeg ikke, men visjonen om kvinnen er en felle. [s. 406]

Hesten ble også snart et farlig uttrykk for det mannlige kjønn fordi jeg så en parring i Adamsens gård, et inntrykk av vold og lyst som aldri kunne glemmes. [s. 411]

Det gikk mange år før jeg kjente hesten igjen som min far. [s. 412]

Og oksen stanget den videre og fikk røde horn. Hesten slo svakt ut med beina, men sa ikke mer. Et liderlig sug gikk over tilskuerplassene, og det var mange som lo høyrøstet. Likevel kunne det kanskje være bra hvis mennesker på et slikt sted fikk avløp for sine perversiteter slik at de holdt dem i age inntil de neste gang brukte hester og krøtter til sin offentlige nødtørft. Men det er nok ikke sann at perversitetene blir utladd ved å bli stilt tilfreds.

For det normale kjønnsliv tror jeg forholdet er omtrent det samme, det gir mersmak, men mann og kvinne er iallfall på samme rakkerkjerre. Vi burde la dyrene ha fred på sin. [s. 414]

Himmel og helvete er ett i vårt hjerte enten vi liker det eller ikke. At de skal være to er det utopiske krav. [s. 419]

Jeg vil ha alle kvinner og drepe alle menn. Vi er hodejegere. [s. 419]

Det jeg forstår ved den høyere bevissthet kunne jeg også kalle den bevissthet som uttrykker menneskets suverenitet. [s. 432]

Jeg er nådd så vidt at jeg er helt igjennom uavhengig av om det er natt eller dag. [s. 437]

Det kan vi takke oppdragelsens terror for, det er den som gir oss materiale og unnskyldning, på den måten at det gamle drepeønske skjules bak sentimental godgjørenhet: Ikke gjøre foreldrene sorg! [s. 452]

Men jeg så at det ingen annen fornektelse finnes enn erkjennelse. Jeg har ingen andre guder, ingen andre drømmer enn erkjennelse, alltid mer erkjennelse. [s. 464]

Veien til utryddelse av rusdrikken går over en radikal omveltning av de nuværende former for menneskelig samliv. Flasken blir tømt eller forbannet eller begge deler så lenge alle bekrieger alle. [s. 470]

Lenge var det ikke bedre enn det var begynt, på mange måter verre, men jeg har klart meg gjennom både lys og mørke på en sterk vilje til glede, og ble det for ille lærte jeg meg etter hvert å la være med å tenke. [s. 472]

Den som har kriget mest med slekten sin blir asosial når han blir rykket opp fra hjemmets jord. [s. 480]

For selv om en mann er sløv og uthungret tåler han ikke erkjennelsen av at han har spilt fallitt som gudfader. Det skal ved hans allmakt regne med manna over de små. Lykkes det ikke blir han vrien, mørk og hatefull. [s. 483]

Vi trodde at det finnes bare én kvinne, alltid en som en annen har, men veien til frihet går fra familieburet til familien. [s. 496]

Jeg kom fra Jante, jeg kom fra *Rurik*. Jeg var gjennomsyret av angst og hat, jeg var syk av tilbakevist kjærlighet til menneskene. [s. 500]

Det var to jantemenn som møttes, og den ene drepte den andre. Den som overlevde har i mange ord bygd på sitt forsvar. [s. 500]

Du kan få tusen beskrivelser av Halfway Mountain, og alle er like riktige. Jeg kjenner en sterk trang til å si deg dette nu, at fjellet er stort, og det er mangesidet, men den som lå i lenker på jorden så bare Halfway Mountain fra det stedet der han lå. [s. 502]

De fleste af disse citater stammer fra fortællerens forsøg på at uddrage konklusioner af de skildrede oplevelser og visioner, eller fra hans almene spekulationer, og det er således tænkeligt, at en konsekvent alternativ koncentration om oplevelser, begivenheder, visioner – i stedet for om fortællerens intel-

lektuelle bearbejdelse af dem – kunne foranledige en anden tolkning af teksten som helhed. Jeg tvivler dog på, at det skulle være muligt at komme bag om fortællerens selvforståelse på den måde. Dertil er hans eget erkendelsesprojekt, hans intellektuelle bearbejdelse, i mine øjne alt for dominerende som tekstens egentlige hovedsag.

Udvalget af citater er omfattende, og jeg håber at andre end jeg vil finde, at det er repræsentativt for teksten som helhed.

Det er formentlig let at se, at den anarkistiske tendens er prominent i denne tankeverden som kritik af de herskende forhold. Højdepunkter af udtrykelighed har vi i citaterne fra side 172, 402 og 432, flankeret af dem fra side 84, 94, 120, 140, 179; men man noterer sig den gennemgående kritik af institutioner og systemer, i allerførste række de kristne kirker med deres historie og teologi, men også militær, økonomi og politik, republik. »En får håbe« står der, »at menneskene en gang hever seg over systemene« (s. 179).

Espen Arnakkes nederlag på hans egne præmisser er tydeligt nok, hvis vi forstår, at den anarkistiske modsætning til selve Janteloven (s. 9 og 82) benævnes kærlighed, som »Gesetz und Freiheit, ohne Gewalt«:

[...] Janteloven [...] dens [...] hysteriske maktkrav.

[...]

Med Janteloven dreper menneskene sine chancer, det vil si all mulighet for kjærlighet og fred. [84]

I de bragte citater ser vi kærligheden stillet som den største opgave i livet (s. 280); men vi hører intet om at opgaven bliver rigtig løst, og teksten priser tværtimod den mand, som kan forblive kold (s. 376, 380). I stedet for kærligheden er erkendelsen fortællerens projekt. Der er ikke noget at tage fejl af, den er hans højeste (s. 133, 384, 464), og man skal ikke bilde sig ind, at erkendelsen dyrkes for at gavne nogen anden, den dyrkes end ikke for læserens skyld (s. 384) – det ville jo dog være en form for kærlighed til næsten. Kærlighedens mulighed benægtes formelig, idet individets eksistens betvivles, ja beskrives som ufrivillig fejltagelse: »Ethvert individ er en illusjon« (s. 204). Dette sted er nok tekstens bitreste, og det gør en nærmere diskussion af tekstens eget begreb om kærlighedens væsen så godt som overflødig, for hvordan kan der være kærlighed, hvor der ikke er individer? Det er myretuen, der triumferer over myren. Espen Arnakke og/eller Aksel Sandemose

går her det skridt ud over Adlers psykologi, som opløser tekstens egen patos som udsigtsrig, meningsfuld bekæmpelse af Janteloven. Tekstens egen opløsning af individ-begrebet er imidlertid ikke kun en påstand, som citeret efter side 204 ovenfor. Den findes ganske vist ikke på det tilsvarende sted i førsteudgaven, »Forord til Espens bok« (1933 s. 228-229); men opløsningen spejles i uvisheden om tekstens genre; opløsningen findes i uvisheden om Espen Arnakkes identitet i forhold til Aksel Sandemose – kan de to individer afgrænses i forhold til hinanden, er der tale om to? Selv bogens punktform med de 170 kapitler i uklar kronologisk rækkefølge vidner om individets uholdbarhed. Enhver sikkerhed, også den bitre erkendelse i og for sig, relativiseres endegyldigt i tekstens afsluttende, allersidste ord om den lænkede iagttagelse, som citeret (s. 502). Den danske oversættelse af bogen, som Aksel Sandemose meget udtrykkeligt har autoriseret i en særlig foransat bemærkning, afviger på dette sted – ved et tilføjet indskud i bogens allersidste paragraf – fra den norske udgave 1955. Her den danske ordlyd:

Du kan få tusinde beskrivelser af Halfway Mountain, og de er alle lige rigtige. Jeg føler en stærk trang til at sige dig nu, og måske er det de vigtigste ord i denne bog, at bjerget er stort og har mange sider, men den som lå lænket på jorden så kun Halfway Mountain fra det sted hvor han lå. [1961 bd. II s. 281]

– »måske er det de vigtigste ord i denne bog« har han tilføjet, og måske, måske er det de vigtigste ord, hvem véd? Hvem taler? Hvem lytter? En Prometheus, strandet på halvvejen?

Den, der læser teksten (om så blot citatrækken ovenfor) ud fra den her givne tolkning af teksten som helhed, vil næppe undgå at bemærke, at skepsis og pessimisme siver ind i mange tekststeder, som man ellers kunne læse optimistisk eller dog med et vist håb om det anarkistiske modstøds udsigter til endelig en gang at ophæve Janteloven (s. 254, 311, 406, 419, 437). Det anonyme kollektiv, Jante, gennemtrænger i stedet alt og opløser selve den angribende som en illusion og en illuderet.

Ikke desto mindre er den anarkistiske angrebsvinkel umiskendelig, og den er original, aldrig før sét. Aksel Sandemose har med sin gennemførte hævde af undertrykkelsens væsen som systematisk selvundertrykkelse uden udvej, på én gang krævet Jantelovens modpol – frihed i fællesskab – realiseret, og fremstillet kravet som illusorisk i og med individets opløsning under fællesskabets uundgåelige tvang.

Men dette er ikke i dag en almen anerkendt konklusion, og man kan måske endnu betone de optimistiske tilløb så stærkt i sin læsning, at det bliver et åbent spørgsmål, om Jantes nihilisme eller den anarkistiske utopi om frihed og fællesskab, kærlighed og fred, lov og frihed uden magtanvendelse, vil sejre, eller om en usikker balance mellem nihilisme og kærlighed er Espen Arnakkes erkendelse og/eller skæbne. Man vil i så fald kunne vælge dette sted i bogen som sit motto for helheden:

De hadde gjort ungdommen til en branntomt for oss. Hvordan de bar seg ad med det, det forsøker jeg å fortelle om. Hvordan noen slapp igjennom det og likevel kunne blåse liv igjen i sin menneskelighet kommer jeg aldri til å fatte. [s. 254]

En nøjagtig sammenligning af de to originaludgaver 1933 og 1955 vil måtte afgøre, i hvilket omfang der har fundet betydningsfulde forskydninger sted mellem de nævnte muligheder. For den tolkning af *En flyktning krysser sitt spor*, som jeg finder tvingende, vil betydningsfulde forskydninger mellem udgaverne af bogen være mere sandsynlige end uforanderlighed, eftersom det i min tolkning er det altdominerende facit af Espen Arnakkes kamp mod Jante, at individet er en illusion og alting i bevægelse (s. 203-204).

* * *

Det er på tide, jeg fremhæver, hvad jeg ofte har sagt og sikkert altid vil sige i forbindelse med Sandemose, nemlig at mange års virke i faget belærer os om, at det er vanskeligt at påvirke myndige og umyndige til at ændre deres egen fortolkning af en velkendt tekst.

Skulle man have sagt noget overraskende, bør man ikke blive såret over at måtte høre, at den fremlagte tolkning er forkert. Jeg vil tværtimod prøve at være taknemlig, hvis jeg måtte høre om en bedre, som mere fuldstændigt dækkes af teksten og af, hvad vi iøvrigt måtte vide, og som gode kendere kan blive enige om.

Det er måske kun et kuriosum, men lad mig alligevel understrege, at det i nekrologen over Johannes V. Jensen, som jeg har citeret ovenfor, faktisk hedder: »Vi lever i et fellesskap, og kanskje mer på andres liv enn på vårt eget. Er individet en illusjon?» (1951 69). Det er Aksel Sandemoses sidste ord i nekrologen, og det kan være denne sidste sætning, formet som et

spørsmål, der fire år senere formuleres som en definitiv konstatering og således bliver den centrale sætning i Aksel Sandemoses hovedværk, hvis min tese om *En flyktning krysser sitt spor* ellers har noget på sig.

Johannes V. Jensen, hvis frie og befriende personlighed blev et afgørende vidnesbyrd i den yngre digters liv, den, der udløste et syn om at undertrykkelsen kunne sættes ud af kraft, så man kunne slippe for at gå med rusten kniv i ærmet alle sine dage, er uden tvivl på spil i bogen. Aksel Sandemose lader tit nok sin fortæller, Espen Arnakke, røbe kendskab til de berømte tekster, som når han (s. 311) uden navns nævnelse sætter Janteloven på ord fra Johannes V. Jensens »Grottesang«, der både er et kapitel i storværket *Kongens Fald* (1900-1901) og en tekst i *Digte* (1906), eller når han endelig »ser« (s. 373) og lader skoven være barndommen, og endnu ældre, og genopstå i hjertet som »Den store sommer« (s. 436) – også dette et skjult citat fra *Kongens Fald*, hvis anden del faktisk har denne titel og rummer så megen død. Sandemose lader nok i sin nekrolog over Johannes V. Jensen mindet om manden balancere mod sit eget hovedværk med dets brug af Johannes V. Jensens væsen. Ser vi altså *En flyktning* (1933 og 1955) som et udtrykkeligt nederlag for det anarkistiske alternativ til Janteloven, så kan vi betragte Sandemoses egen Johannes V. Jensen, som han blev skildret i 1951, som en modsatrettet kraft i hans liv og spørge, om den anarkistiske impuls på den måde i virkeligheden forblev en positiv og produktiv anfægtelse fra først til sidst? Det synes Johs. Væth at spore, hvor han taler sammenfattende om »Aksel Sandemoses skepsis over for enhver form for menneskeligt magtkollektiv og hans stærke reaktioner over for al slags autoritært storebror-forhold« (1975 s. 86).

* * *

I forordet til anden udgave af *En flyktning krysser sitt spor* (1955), den udgave, jeg har brugt som grundlag for analysen, skriver Aksel Sandemose:

Kommer det enda en utgave mens jeg lever, skulle jeg tro at også den blir en ny versjon, men denne gangen kan jeg iallfall ikke vente i 22 år, man redigerer formodentlig ikke om på sine verker, men ligger med nesen i været, når det neste runde tall er 80 år. Men det trenger bare gå 5-6 år for at jeg lager boken om igjen, det vet jeg, for alt nu trekker det opp til tvil på flere punkter. Det gikk også sent opp for meg i hvilken grad jeg skrev på en sosiologisk avhandling. [s. 17-18]

Bortset fra selve pointen her, at bogen ikke har nogen fast identitet, men stadig vil ændre sig med tiden, rejser citatet faktisk det spørgsmål, om Aksel Sandemose 5-6 år efter 1955 fik en ny version i stand? Han levede jo længe nok til det.

Jeg har oven for bemærket, at den danske oversættelse, som udkom i 1961, i bogens sidste linier har et indskud (»og måske er det de vigtigste ord i denne bog« – bd. II s. 281) som ikke findes i de tidligere udgaver. Men det er kun småting. Johs. Væth har i en aviskronik 1976 – en halv snes år efter Sandemoses død – påvist en så overvældende mængde afvigelser mellem den norske udgave 1955 og den danske 1961, at han med oprigtig harme konkluderer om den danske version, at den »er en uforsvarligt beskåret og forvansket udgave«.

Johs. Væth forkaster udtrykkeligt den danske udgave 1961 som gyldig oversættelse og opfordrer forlaget til at trække den tilbage og sørge for en ordentlig ny oversættelse, hvori samtlige kapitler forekommer, og hvori den norske tekst fra 1955 iøvrigt er oversat uden tilskud og mangler. Det synes vist fuldt berettiget, ikke mindst når man hæfter sig ved Aksel Sandemoses udtrykkelige forsikringer i det særlige forord til den danske udgave 1961, som her gengives in extenso:

Forfatteren skriver om denne oversættelse af *En flygtning krydser sit spor*: Forholdene har ligget sådan at jeg har kunnet følge arbejdet fra dag til dag. Det er en dyb vildfarelse at forskellen mellem norsk rigsmål og dansk kun er ortografisk bortset fra enkelte ord. Det ville jo slet ikke være nogen forskel. I denne oversættelse forekommer der derfor tilsyneladende store afvigelser fra den norske udgave. De er kun tilsyneladende og skyldes et nært samarbejde og grundige diskussioner mellem forfatter og oversætter for at nå frem til en tekst på godt dansk der dækker originalen bedst muligt. Jeg vil mene at oversættelsen nu er så god som en oversættelse fra norsk til dansk kan blive, og at den er noget nær identisk med den form bogen ville have fået hvis jeg endnu var sikker nok i dansk og kunne skrive det fejlfrit. [1961 bd. I, s. 11]

Dette er ikke rigtig sandt, læst med ubevæbnet øje, og det har Aksel Sandemose allerede i 1964 skrevet til Johs. Væth:

»Min feil var at jeg bare unntagelsesvis konfererte med den norske original av *Flyktningen*«, skrev han. »Det har jeg nu gjort, og resultatet var pinlig. Jeg er altså ikke uten skyld. Meget ville jeg uten videre ha stoppet, hvis jeg ikke hadde vært så helt på siden av meg selv den gangen.« [Væth 1976]

Antager vi, at dette sidste faktisk er sandheden om Aksel Sandemoses læsning i 1964 af sin egen bog i den danske version fra 1961, at han i 1960/61 slet ikke mærkede nogen forskel fra den norske 1955, og derfor med god samvittighed skrev i sit forord, at der var tale om en gennemdiskuteret og dækkende oversættelse, så godtager vi med eftertryk, at bogen og manden var i stadig bevægelse, og det er jo også det, han for det meste illusionsløst siger og altid har sagt. Således betragtet er den danske oversættelse 1961 faktisk 3. udgave af bogen, således som han i 1955 vidste at den kunne ventes, kvaliteten ufortalt. Det er i den forbindelse relativt uinteressant, om der forelå den ene eller den anden omstændighed i Sandemoses liv (forelskelse, vrede, alkohol eller aktiekøb, had til Danmark og sproget eller omvendt), som kunne siges at være den specifikke grund til hans skiftende syn på sit hovedværk i dets skiftende skikkelser. På sine steder er meningen vitterlig stærkt forandret i 1961. I 2. udgave hed det:

Den som har levd under Janteloven i de femten år han skulle forsøke å bli menneske, – hvilket vil si å elske sin neste, – han kjenner dens blodige eftertrykk og hysteriske magtkrav. [1955 s. 84]

I den danske udgave:

Den der levede under Janteloven i de femten år da han skulle forsøge at finde frem til menneskelighed, – det vil sige at tåle sin næste, – han kender dens blodige eftertryk og hysteriske magtkrav. [1961 bd. I s. 88]

At elske er reduceret til at tåle, og så besk ville Sandemose angivelig selv have skrevet sin bog på dansk i 1961, »hvis jeg endnu var sikker nok i dansk og kunne skrive det fejlfrit« (1961 bd. I s. 11): »sikker nok i dansk! Ja? Men retningen i 1961 er en fortsættelse af bevægelsen i 1955, således som bogen oven for er fortolket.

Aksel Sandemoses hovedværk er i sine to eller tre kendte udgaver vidnesbyrd om den mærkelige tro på anarkiets virkelighed, at kærlighed og fred kan afløse magt, »Gesetz und Freiheit, ohne Gewalt«, som drømt af mange og aldrig virkeliggjort i den mindste flække. Værket er indgangsport til forfatterskabets univers, fordi den umulige drøm ikke var til at slippe?

Som sagt har jeg ikke kunnet finde nogen undersøgelse af Sandemoses anarkisme. Ordet forekommer, så vidt jeg kan se, ikke i de kendte mono-

grafier; men lad mig som slutvignet citere Carl-Erik Nordbergs kønne billede af den ældre Sandemose i hans lykkelige år:

I en sådan dæmringsskitse [fra Kjørkelvik] – gengivet efter det originalbillede, som digteren selv malede i bladet »Aktuell« – genfinder vi Sandemose i en situation, som måske for ham var den ideelle: en del af et fællesskab, men alligevel nydende ensomheden. Han kan hvile i fællesskabets favn, opleve samhørighedens varme fra dem, der sover omkring ham med rolige åndedrag – og samtidig være sin egen herre i det stille værelse. Verden er hans ved morgenvinduet. [Nordberg s. 251]

Litteraturhenvisninger

- Atlanten har så mange mil. Strejflys over Sandemose og hans forfatterskab.* Red. Bent Dupont, Knud Sørensen, Johannes Væth, Århus 1986.
- Erik M. Christensen, *Henrik Ibsens realisme: illusion katastrofe anarki*, bd. 1-2, København 1985.
- id., »Johannes V. Jensen anarkist?«, *Edda*, Oslo 1987, s. 157-165.
- id., *Henrik Ibsens anarkisme: de samlede værker*, bd. 1-2, København 1989.
- Danskeren. Et Ugeblad, samlet og udgivet af N. F. S. Grundtvig*, København 1848-1851.
- Einar Eggen, »Jante«, i *Syn og segn*, 68. årg., hefte 10, Oslo 1962, s. 534-542.
- id., *Espen Arnakke og hans verden. Bidrag til en analyse av »En flyktning krysser sitt spor«*, Oslo 1981.
- Fra Canada til Kjørkelvik. Søgelys på Aksel Sandemose.* Red. Bent Dupont og Hanne Dalgaard Sejersen, Herning 1991.
- Oluf Friis, *Den unge Johannes V. Jensen*, bd. I-II, København 1974.
- Børge Houmann, *Martin Andersen Nexø bibliografi med indledning og biografiske noter på dansk og tysk*, Risskov 1961.
- Espen Haavardsholm, *Flugten fra Jante. Et portræt af Aksel Sandemos liv og digt.* På dansk ved Jens Branner, København 1989. (Norsk original 1988).
- Johannes V. Jensen, *Introduktion til vor Tidsalder*, København 1915. (Genudgivet 1916, revideret 1929).
- id., *Æstetik og Udvikling. Efterskrift til Den lange Rejse*, København 1923.
- id., *Form og Sjæl. Portræter og Personligheder*, København 1931.
- Henrik Jæger, *Henrik Ibsen 1828-1888. Et literært livsbillede*, København 1888.
- Immanuel Kant, *Anthropologie in pragmatischer Hinsicht* [1798/1800], i id. *Werkausgabe*. Udg. Wilhelm Weischedel, bd. 12, Frankfurt am Main 1977.
- Pjotr Kropotkin, *En anarkists erindringer*. På dansk ved Emmy Drachmann. Forord af Georg Brandes, København 1979. (Engelsk original 1899, dansk 1. udg. 1900 og 2. udg. 1902).
- Lexikon der Psychologie. Neuausgabe.* Udg. Wilhelm Arnold, Hans Jürgen Eysenck, Richard Meili, bd. 1-3, Freiburg 1988.
- Max Nettlau, *Geschichte der Anarchie*, bd. 1-3, Ergänzungsband, bd. 4 og bd. 5, del

- 1; Berlin 1925, 1927, 1931, Glashütten/Ts. 1972, Vaduz 1981 og 1984.
- Franz Neumann, »Anarchismus«, i *Lexikon des Sozialismus*. Udg. Thomas Meyer o.a., Köln 1986, s. 20-24.
- Martin Andersen Nexø, *Pelle Erobreren*, bd. 1-4, København 1906-1910.
- Hans-Jørgen Nielsen, »Arbejderforfatteren Sandemose og arbejderismens overvindelse. Hastige bemærkninger efter en genlæsning«, i *Vinduet*, nr. 3/4, Oslo 1979, s. 39-42.
- Carl-Erik Nordberg, *Sandemose. En biografi*, København 1967.
- Aksel Sandemose citeret i »Folkrevyen Skandias medarbetargalleri«, *Folkrevyen Skandia*, nr. 4, Helsingfors 15. december 1921.
- Aksel Sandemose, »Status«, »Af Dagens Krønike« i *København*, København 7. august 1923.
- id., *En flyktning krysser sitt spor. Fortelling om en morders barndom*, Oslo 1933.
- id., »Fragment av en selvbiografi«, i *Mot Ljuset. Nordisk prosa, dikt och konst. Tillägnade Martin Andersen Nexø*, Stockholm 1944, s. 75-78.
- id., »Far hen, o Sjel med den milde vind«, i *Farmand*, nr. 7, Oslo 17. februar 1951, s. 67-69.
- id., »Far hen, o Sjel med den vilde vind«, i *Farmand*, nr. 9, Oslo 3. marts 1951, s. 7.
- id., *En flyktning krysser sitt spor. Espen Arnakkes kommentarer til Janteloven*, Kjørkelvik, Risør 1955.
- id., *En flygtning krydser sit spor. Espen Arnakkes kommentarer til Janteloven*. Oversat fra norsk efter »En flyktning krysser sitt spor« af Ane Munk-Madsen, bd. I-II, København 1961.
- Ole Storm, *Janteloven. Aksel Sandemose. En biografi*, København 1989.
- Leo Tandrup, »Sandemose, Aksel« i *Dansk biografisk leksikon*, bd. 12, København 1982, s. 603-607.
- Heiko Uecker, »En flyktning krysser sitt spor«, i *Kindlers Literatur Lexikon im dtv*, bd. 9, München 1974, s. 3587.
- id., »En flyktning krysser sitt spor«, i *Kindlers Neues Literatur Lexikon*, bd. 14, München 1991, s. 707.
- Johan Vogt, *Aksel Sandemose. Minner, brev, betraktninger*, København 1973.
- Johannes Væth, *På sporet af Sandemose. Essays og artikler. Red. af Steen Andersen o.a.*, Nykøbing Mors 1975.
- id., »Injurier og kendsgerninger«. Berlingske Tidendes kronik, *Berlingske Tidende*, København 13. november 1976.

[1997]